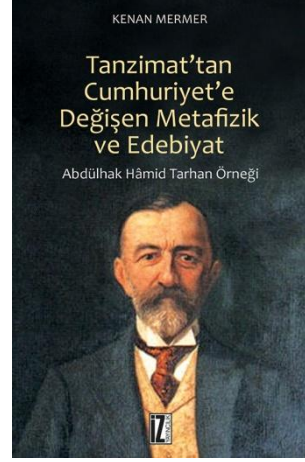

Kenan Mermer, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Değişen
Metafizik ve Edebiyat - Abdülhak Hâmid Tarhan Örneği**,
İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, 415 s.

*Ben ne yazarsam senin için eyvâh
Olacaktır o **Makber**'in zeyli*

Din olgusu, Türk edebiyatına İslam öncesi dönemde olduğu gibi bu dinin kabulünden sonra da değişik yönleriyle kaynaklık etmiştir. Bunun sonucunda hemen her kamışın mürekkebinde tevhîdi esas alan duygu, düşünce ve estetik zevk meydana gelmiştir. Farklı dönem, tasnif ya da isimlerle ele alınsa da genel itibarla Tanzimat'a kadar bu durum böyle süregelmiştir. Keskin bir hat olarak ise Tanzimat'tan sonra siyasi, askeri, sosyal, ekonomik değişikliklerin edebiyata da yansımalarıyla din-edebiyat ilişkisi ve her olay ve olguda tevhîdi esas alan anlayış, yerini yüzünü Batı'ya dönen seküler zihniyet ve akımlara bırakmıştır. Tanıtıp değerlendirmeye çalışacağımız eser, özellikle din ve felsefenin ilgi alanına giren “metafizik paradigmalara” ve bu konuda Batı yönünde kırılış

gösteren zihinlerin durumunu, edebiyat bağlamında ve şahıs merkezli ele almıştır.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı A.B.D. Öğretim Üyesi Kenan MERMER tarafından önce doktora tezi¹ olarak çalışılan eser, güncel ve kapsamlı konuları işlemekle birlikte hayli yoğun bir mesainin, içeriğiyle de ideolojik düşünce sistemlerine, paradigmalara, dini, felsefi ve edebi sahalara vakıf bir altyapının ürünü olarak dikkat çekmektedir. Kanaatimize göre eser, Türk İslam Edebiyatı alanına farklı bakış açıları ve özellikle çalışılacak tezler yönünden yenilikler getirebilecek bir çalışmadır.

Nicelik ve niteliği bakımından klasik ve moderni mezceden özelliğiyle eser, bu türden çalışmaların devamının geleceği izlenimini vermektedir. Yüksek lisans tezini de² kitaplaştıran³ yazarın eseri, bu bakımdan *ikinci* olma özelliği taşımaktadır.

Çalışma, klasik/geleneksel Türk İslam Edebiyatı tezlerinin (inceleme-metin-şiiir tahlilleri vb.) aksine yakın tarihimizde büyük zihniyet dönüşümlerinin yaşandığı karmaşık bir dönemi ve bu dönemin dini/kelamî ya da felsefi diyebileceğimiz problemlerini Abdülhak Hâmid Tarhan ve edebiyat parantezinde ele almaktadır. Öteden beri söylene gelen Türk edebiyatının yüzünü Doğu'dan Batı'ya çevirdiği gerçeği ise bu eserle birlikte daha da somutlaşmaktadır.

Eser, giriş ve üç bölümden oluşmakta olup bölümlerin alt başlıkları, ana başlık ile muntazam bir şekilde kompoze edilmiştir. Nitelikli bir çalışma olarak gördüğümüz bu eseri tanıtırken,

¹ Kenan Mermer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Değişen Paradigmada Metafizik Farklılık: Albülhak Hâmid Tarhan*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2010, Danışman: Doç Dr. Zülfikar Güngör.

² Kenan Mermer, *Mustafa Ma'nevî'nin Hayatı ve Divanı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2004, Danışman: Prof. Dr. Ali Yılmaz.

³ Karabâş-ı Veli Oğlu Şeyh Mustafa Manevî'nin Hayatı ve Divanı (Transkripsiyonlu-Mukayeseli Metin), Emin Yayınları, Bursa, 2011.

Tarhan'la ilgili yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırma yapmadan, direkt bu eser üzerinden giderek tespitlerimizi yapmaya gayret göstereceğiz. Nitekim eser, diğer çalışmalarını tutarlı bir şekilde kaynak olarak kullanmakta ve gerek metin içinde gerek dipnotlarda bu kaynaklara atıflar yapmaktadır.

Tanıtım ve Giriş

Eserin giriş bölümü; *Kavramsal Çerçeve-Alan Sınırlaması ve Siyasî Tarih Açısından Tanzimat Mantalitesi* olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. Yazar, inceleme alanı olan 19. yüzyılı trajik ve karmaşık olarak tanımlamakta ve bunun sebeplerine değinmektedir. Bundan sonra Doğu-Batı karşılaşması ve çatışması üzerinde durmaktadır. Bunun sonucunda ise inanca ve edebiyata olan etkileri bağlamında ve Pozitivizm-Aydınlanma dizgesinden ele alarak çağın kendine has bir yeri olduğu yorumunu yapmaktadır. Yazar, bu minvalde Abdülhak Hâmid Tarhan'ın çizgi dışında seyreden “metafizik kaygılarını, duygusal çekişmelerini, çatallaşan hayat görüşünü ve tezatların arasından beliren *üçüncü bir gri yolu* takip eder gibi oluşunu” anlama-anlamlandırma gayretine girmektedir.

Kurgu ve gerçeklik üzerinden Mark Twain'in bir cümlesiyle Bölüme giriş yapan yazar, çalışmasında Paradigma, Doğu-Batı, Tanzimat Mantalitesi, Pozitivizm, “Metafizik” üst başlığıyla Allah, Akıl, Kader, Ruh, Varoluş, Ölüm ve Zaman mefhumlarını ağırlık noktası olarak belirlemiş, önce bunları yorumlar ve değerlendirmelerle kavramsal zeminde izah etmiştir. Daha sonra siyasi tarih açısından ve sosyal hayat çerçevesinde detaylandırarak Tarhan'ın sanat algısını ve eyleyişini psikolojik bir mihverden yorumlamaya çalışmıştır.

Yazar, edebî olduğu kadar tarihî bir çalışma yaptığının farkında olarak tarihi hangi bakış açısı ve felsefeyle yargıladığını belirtmiş ve kullandığı metot olan “Hermenötik” kavramının içini doldurmuştur. Böyle bir kurgu okuyucuyu sonraki bölümlere hazırladığı gibi bu kavramlar karşısında Tarhan'ın konumunu da açığa çıkarmaktadır. Bu yüzdendir ki giriş bölümünün iyi kavranması deyim yerindeyse

eserin kalan üçte ikisinin anlamlandırılabilmesine de yardımcı olacaktır.

Çalışmanın *zamansal sınırı*, Tanzimat Fermanı'nın ilanı olan 1839 ve saltanatın kaldırıldığı 1922 yılları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Sınır bu şekilde çizilmiş olsa da atıf yapılan hadiseler bakımından bu çizgiyi 1839'dan öne ya da 1922'den arkaya çekmek mümkün gözükmemektedir.

Yazar, *Siyasi Tarih Açısından Tanzimat Mantalitesi* alt başlığında, öncelikle Tazminat kavramının anlam derinliği, kavram hakkında yapılan yorumlar ve hükümlerle konuya giriş yapmıştır. Kendisinin de ortaya bir Tanzimat yorumu koyabilmesi için bu farklı fikirleri ifade etmeyi önemli görmüştür.

Tanzimat Fermanı'nın tahliline geçmeden önce, bir bakıma fermanı hazırlayan süreçler gündeme gelmekte, gelişen hadise, hadise kahramanları, ortaya yeni çıkan durumlar ve bu mantalitenin siyasi-sosyal yansımalarına değinmektedir. Ayrıca fermanı, Islahat Fermanı parametreleriyle de ele alarak, bu karşılaştırmayla konuya vurgu yapmaktadır. Burada hattın Jön Türk, Meşrutiyet ve İttihat-Terakkî eksenli genişlediği görülmektedir. Böylece yazar, Tarhan'ın içinde bulunduğu siyasi arka plan belirginleştirmekte ve özelde onun bu yapının neresinde bulunduğu üzerinde durmaktadır.

Birinci Bölüm: 19. Yüzyıl Sosyal Hayat-Edebiyat İlişkisi Çerçevesinde Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Hayatı

Yazar, bu bölüm altı alt başlık üzerine kompoze etmiştir. İlk olarak *Sosyal Hayat ve Edebiyat Çerçevesinde Abdülhak Hâmid Tarhan* başlığı yer almaktadır. Konuya felsefi bir giriş yapan yazar, ontolojik ve metafizik problemler, sosyal hayatta sekülerleşme, insani felsefe anlayışları gibi kapsamlı konulara değinmekte Tarhan'ın izleğinde, sosyal ve edebi hayat ilişkilerine dair bilgiler vermektedir. Yazar bu yönüyle kuru bir biyografi yazımı yapmamaktadır. Aksine tarihi etkileşimleri bağlamında ele almış, hedef seçtiği kişide bu etkilerin tezahürlerini, içinde bulunduğu ortam ve şartlarını açıklığa kavuşturduktan sonra referanslarla

tanıtmaya, değerlendirmeye ve kendi yorumlarını da aktarmaya çalışmıştır.

Yazar, etkileşim bağlamında toplumun ilerleme fikriyle ikiye bölündüğü gerçeğinden yola çıkarak “buçukluk” analojisi geliştirmiş buçuklukların bir *üçüncü payda* oluşturabileceği fikriyle bu analojiyi Tarhan üzerinden yorumlamaya girişmiştir. Yazar, takibini “Metonimik, Simgeleştirme, Batılılaşma, Ötekileştirme, Oryantalizm” gibi kavramlar eşliğinde sürdürmüş ve konuyu hazmetmeye yardımcı bazı ipuçları vererek bu mefhumların sosyal hayata izdüşümlerini irdelemiştir. Bunun yanı sıra yazar; aile, eğitim, hukuk, tenkit, Hürriyet, Meşrutiyet, vatan mefkureleri, şiirde Romantizm, edebiyatta yeni türler, Realizm, geleneği devam ettiren şairler eksenli divan şiiri, gibi çok geniş bir yelpazede devrin sosyal ve edebi hayatını, Tarhan’ın bu öğeler karşısındaki konumunu ele alarak yer yer birbirinden bağımsız ya da çok farklı dünyalardan eski-yeni kavramları ve problemleri bir bütün halinde sunarak çözmeye çalışmıştır.

Bölümün ikinci alt başlığı, *Dedesinin Mirasçısı ya da Bir Annenin Öksüzü* adını taşımaktadır. Tarhan’ın hayatına, psikolojisine ya da sanat/dünya görüşüne katkısını göstermesi açısından bu başlığın konmasının ayrıca önemli olduğunu düşünmekteyiz. Tarhan’ı anlama ve anlamlandırma denemesinde yazar, karargâhını mal sahibi dede Abdülhak Molla ve Çerkezistan’dan koparılıp getirilen esir, anne Müntehâ Nasib Hanım arasında gerilen ve çatallaşan hatta kurduğunu görmekteyiz. Yine de onun hayatı salt genetik bahisle açıklanmamıştır. Yeri geldiğinde *tezatlar şairinin* hayatıyla ilgili bütün taşların altında bakıldığını söyleyebiliriz. Yazar, ayrıca onun hayatı hakkında bilgiler vermekte, eğer varsa bilgi kirliliklerini temizlemektedir. (*Birinin aslı bir geniş mâzi/Birinin aslı bir büyük nisyân*)

Tarhan’ın hayatı bölümündeki üçüncü durak, onun özellikle memuriyetinin geçtiği yerlerden ve şairlerinden mülhem olarak *Okyanus ve Çöl İçre Bir Hayat: Tedrisatı ve Memuriyetleri* alt başlığıdır. Diğer başlıklarda olduğu gibi yazar, Tarhan’ın hayatını; sanatçı kişiliğinin oluşumu, gelişmesi ve sosyo-psikolojisi

bağlamında ele almıştır. Yazara göre Tarhan'ın ilk zihinsel maceralarının başlangıcı ise tedrisat hayatı özellikle özel hocalardan aldığı dersler dönemine denk düşmektedir. Hocaları bağlamındaki çatallaşmayı gören yazar, yorumunu da bunun üzerinden geliştirmektedir.

Tedrisatından sonra yazar, onun memuriyet hayatına eğilerek, Tarhan'ı kavrayabilmek adına Doğu-Batı hattındaki mesleki çizgisini takip etmeye çalışmaktadır. Yazar, onun Doğu kültürüyle dolu olsa da bir bakıma askıda olan zihninin, Avrupa'daki memuriyetleri sırasında Batı yönünde bir kırılma vaktinin geldiği tespitini yapmaktadır. Kırılmanın nedenleri ve iki kırık arasında onun *üçüncü yol gibi* bir kırılma noktası aradığı üzerindeki karıncalanmaları işlemektedir. Özeldede ise sanatına etkisi boyutuyla onun buralarda yaşadıkları, başına gelenler, hazları ya da can sıkıntılarından doğan eser yaratımları üzerine okumasını gerçekleştirmekte, yine de onun şairliğinin yalnızca hadiseler üzerinden okunmayacağı gerçeğine de dikkat çekmektedir.

Dördüncü alt başlık Tarhan'ın sanat hayatını ve dünya görüşünü kavrama da önemli olan *Halef-Selef İlişkileri ve Arkadaşları* konusudur. Yazar, konuya dikkat çekici bir girişle başlamaktadır. Bu girişte; "kimleri okudunuz?" sorusuna karşılık "yazmaktan okumaya vaktim kalmadı" cevabını veren Tarhan'ın ilginç ve kayıtsız bir kişiliğe sahip olduğu yorumu yer almaktadır. Bu bağlamda yazar, haklı olarak böyle bir şairin kendisine üstad seç(e)meyeceğinin altını çizmektedir. Yine de Tarhan'ın hayatında önemli bir yer işgal eden Namık Kemal ve Recâizâde Mahmud Ekrem gibi isimlerin onun halef-selef yolundaki işaret taşları olduğunu da kabul etmektedir. Fakat onun bu ilişkiye dair değerlendirmesini "gibi" edatıyla vurguladığı *üçüncü yol* olabilme ihtimali gölgesinde ve farazî mektepler üzerinden yapmayı da ihmal etmemektedir.

Yazar, Tarhan'ın hayatında önemli yere sahip olduklarını düşündüğü kişiler ekseninde konuyu sürdürmektedir. Bu bağlamda iki eşini merkeze koyarak *Fatma-Lücienne (Lüsyen) Gerginliği* adını verdiği başlıkta, ilk eşi Fatma Hanım ile dördüncü

eşi olan Lücienne (Lüsyen) hattındaki tezatlık ve gerginliği, hayatına etkilerini ve onun verdiği tepkileri bağlamında konuyu ele almaktadır. Burada yazarın, onun bu kadınlar ile yaşadıklarının, hissettiklerinin, ıstıraplı hüznü, acı ya da tatlı yanlarının ve düşündüklerinin sağlamasından sonra elde ettiği sonucu tahlil edip bir karakter kritiği yaparak kişiliğine ve sanatına dair bazı çıkarımlarda bulunduğunu görmekteyiz. (*Çık Fatma lahnden kıyâm et/Yâdımdaki hâline devam et*)

Tarhan'ın hayatı bölümünün son başlığı *Hakk'a Yürüyüş Yahut Hiç* adını taşımaktadır. Yazar, onun tezatlıkları ve *üçüncü bir yolu* arayıp da hep o yolun karanlık ve kör noktalarında kalışlıklarından mülhem böyle bir başlığı uygun görmüştür. Yani, bu bölümde Tarhan'ın, ölümü bir yandan Allah'a kavuşma olarak görürken, bir yandan da ölüm ve ahireti düşünürken zihnine batan cam kırıkları yüzünden hiçlik olarak görmesine atıf yapmıştır.

İkinci Bölüm: Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Sanatçı Kimliği

ve Eserleri

Bu bölümde Tarhan'ın *Sanatçı Kimliği* ve *Eserleri* konusu yer almaktadır. Yazar, onun sanatçı kişiliğine yolculuk yaparken artık onun bu yönünün kendine sadık kaldığı şuuruyla konuya genel bir giriş yapmaktadır. Gerek şiir gerek tiyatro yazımı bakımından *Hâmidâne Tavır*'da ekol, yöneliş, Doğu-Batı etkisi ve kendine has duruşu gibi konuları onu anlamlandırma ve yorumlamada temel saik olarak gördüğü psikoloji üssünde incelemeye tabi tutmaktadır. Bu bölümde işlenen konular arasında; gelenekle birleştiği-ayrıldığı noktalar, Doğu-Batı kırılmaları, Türk Edebiyatına katkısı ve getirdiği yenilikler, psikolojisinin sanatına vurduğu fırça darbelerini aydınlatan hayatından kesitler ve bu bağlamdaki yorumlar, büyük sanatkarların vasıfları ve Tarhan örneği, psikolojik hikayesinin şiir anlayışındaki rolü, şiir algısı, şiirine malzeme olan öğeler, dili, üslubu, dünyevi mizacının eserlerindeki izdüşümü gibi Tarhan'ın sanatçı kimliğini aydınlatan konular yer almaktadır. (*Ben geh mütevazı olurum geh mütekebbir/Hep nefsim için nefsim olur âmir-i mücbir*)

Yazar, *Bazı Ekollere Yansıyan Yönü* alt başlığında onun bu yönünün olağandışı, istemsiz bir şekilde gerçekleştiğini ve böyle bir derdinin olmadığından bahsetmiştir. Fakat o amaç edinmese de eserleri vasıtasıyla Tarhan'ın bazı ekollere etkisini, referanslarla "Servet-i Fünûn, Fecr-i Âti, Nev-Yunanîlik, Milli Edebiyat, Nâyiler hatta II. Yeni arasındaki çizgilere uzatarak bir bağ kurmanın mümkün olabileceği kanaatine yer vermiştir.

Doğu'nun Büyük Mirası konusu, onun şiiriyet ve sanat dünyasının oluşumu bağlamında sebep-sonuç ilişkisiyle işlenmiştir. Yazar, Tarhan'a kalan Doğu mirası terekesinin İran ve Hindistan'ın masalsı coğrafyasından Âsitane'ye uzanan geniş bir saha olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra bu terekede ayrıntılı bir miras taksimi hesabı yaparak kendine kalan kazanç ve borçları, sanat hayatına katkısı çerçevesinde ele almıştır. Bu bağlamdaki okumasını; onun şiirindeki Doğu edebiyat geleneği ile bağdaşan yerler ve Fuzûlî ile kesişen noktalar ekseninde yapmayı uygun görmüş ve bunun da sebeplerini açıklamıştır.

Tarhan'ın daha çok Doğu mirası yediğini ima eden yazar, onun içinde bulunduğu şartların ve ortamların da etkisiyle sanatçı kimliğine Batı'dan da mirasın kaldığını *Hâmid'in Sanatında Pozitivist Yönelişler* başlığıyla anlamlandırmakta ve tespitlerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yazar, "Metafizik ve Doğu-Batı çatışmalarını" izah ettikten sonra konuyu buradan çeşitli Pozitivistlere, felsefecilere ve pozitivist yönelişlerin -varoluş problemler izleğinde- Tarhan boyutuna/izdüşümlerine bağlamakta ve onun pozitivist söylemlerine dikkat çekmektedir.

Yazar, daha sonra Batı'nın bir başka akımıyla; *Romantizm Ekseninde Tarhan'ı* tahlil etmeye devam etmektedir. Bu bağlamda yazarın niyeti ve anlatmak istediği Romantizm'in tarihi serüveni değil, Tarhan'ın hayatına etkileri ve bu akımın çeşitlerinden hangisini seçtiği problemdir. Yani onun romantik damarından akan kanın hangi gruptan olduğunu kritik etmektedir. Nitekim yazar bu bağlamda ondaki Romantik akislerin "aşk-tabiat-ütopya" üçgeninde çetrefil geçkileri olan bir tarzda olduğu tespitine

varmaktadır. (*Kalbimi aklıma tercîh ederim/Fikrimi his ile tashih ederim*)

Hâmid'in Tarihi Süzen ve Kurgulayan Tarafı başlığında yazar, Tarhan'ın bazen reel bazen masalcı/kurgulayıcı tarih yazıcılığı meselesinde; "Endülüs-Aşk-Esaret" sacayaklarını kurmuş ve konuyu bu ayakların her birine tam örneklik teşkil edebilecek eserleri çerçevesinde incelemektedir. Bu yöndeki örneklerin tiyatral eserlerinde göze çarptığına değinen yazar, onun bu bağlamda geniş bir efsanevi alana yayılarak tiyatroyu vicdanî/fikrî mesajını telkin aracı olarak gördüğünden bahsetmektedir. Yazarın bu üç kavramı yorumlayıcı özellikte eserleri seçmesinde, bu tiyatrolardaki ana karakterlerin ikili düzeyde kurgulanmış olması hasebiyle onun tezatlı düşünüşünü ortaya koyma gayesi bulunmaktadır.

Yazar, Tarhan'ın *Eserleri*'ni tahlilde, onun nitelik bakımından asıl etkinliğinin şiir sahasında olduğuna dikkat çekerken konuyu da deruni hislerini serdettiği ve buralarda nefeslendiğine atıfla özellikle şairliği ve şiirleri merkezinde irdelemiştir. Buna göre ise şiir eserleri *Fikrin Dalgalanışı* parantezinde ele alarak 12 şiir kitabında farklı denizlerin dalgasıyla kıyıya vuran bir Tarhan şiir portresinin fotoğrafı çekmiştir. (*Eyvâh ne yer ne yâr kaldı/Gönlüm dolu âh u zâr kaldı*)

Tarhan'ın *Tiyatroları*, bu eserlerdeki mesajların tahlili, eserlerin içeriği, şekli, yazarın üslubu, tarihi-siyasi-sosyal-psikolojik-ekonomik vb. çerçevelerde eserlerin dayandığı arka plan, savaş, ruh, aşk, metafizik endişe ve problemler gibi konuların ele alındığı 25 eser, *Mesajın Öncelenmesi* bağlamında incelemeye tabi tutulmuştur.

Abdülhak Hâmid'in Mektupları (I-II) bölümünde, şairin 1867-1912 yılları arasında değişik zaman dilimlerinde farklı kişiler arasında geçen yazışmaları, mektupların nasıl bir evreni kapsadığı ve birinci elden kaynaklar olması hasebiyle şairin ruh halini anlamlandırmada ne derecede önemli olduğu meselesi tartışılmaktadır.

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları başlığı, şairin daha önce gazetelerde yayımladığı hatıralar “Hayat ve Hâtırâtım, Hâtırât, Üstâd-ı Azam’ın Hususî Rûznâmelerinden Sahifeler ve Eserlerimi Nasıl Yazdım” bölümlerinden müteşekkildir. Tarhan’ın karmaşık kişiliği dolayısıyla temkinli davranan yazar, hatıraların bu yönden bazı muammalara gebe olduğuna temas etse de yine onu anlamlandırma yolunda tam bir kaynak vazifesi gördüğünü belirtmeden geçmemektedir.

Üçüncü Bölüm: Hâmid’in Eserlerine Yansıyan Metafizik Algısının Doğu ve Batı Yönündeki Kırılışları

Doğu-Batı yönündeki kırılışları konusu, buraya kadar anlatıla gelen Tarhan eksenli yansımaların daha açık ve net ortaya çıktığı bir bölüm olarak dikkati çekmektedir. Önceki konuların hepsini bir anlamda bu bölümün anlaşılabilmesi için yapılan ısınma hareketleri ve hazırlık süreci olarak değerlendirebiliriz. Yazar, bu bölümdeki Tarhan okumalarını Doğu-Batı eksenli kırılmalar şeklinde yapmış, şairin hangi konularda ve kaç derecelik açılarla dümenini Doğu’ya ya da Batı’ya kırdığını, rotasını nasıl çizdiğini detaylı bir şekilde incelemeye tabi tutmaktadır.

Doğu-Batı eksenli kırılışlarda yazar önce *Doğu Yönünde Kırılışları* ele almıştır. Yazar, konuya “Doğu” kavramı üzerinden girizgâh yapmıştır. Bu bağlamda Doğu inanç ve kültürünün Tarhan’da çok geniş bir coğrafyaya ve kökü çok derinlere yayıldığını gören yazar, bu derinliği kulaçlamanın ve coğrafi olarak bir Doğu çizmenin zor olduğunu bilse de cesur bir şekilde elini taşın altına koymuş ve **kavramsal** bir merkezde şairin Doğu yönündeki kırılışlarını göstermeye gayret göstermiştir. Bu kavramları da Doğu’nun en merkezî fikir ve inançları eşliğinden yorumladığını belirten yazar, sacayaklarını “Allah-Aşk-Ölüm” üzerine kurmuştur. Bunun yanı sıra konuyu bu ayaklarla bağlantısı olan “Ruh ve Ahiret” konularıyla da genişletmiştir.

Yazar, Allah kavramına geçmeden önce konuya hazırlayıcı olması bakımından hususen şiirlerinden hareketle tespit ettiği Tarhan’ın din algılarını; “Orta Yol, Panteist-Romantik Tasavvurla Takip Ettiği

Diğer Yol, Agnostik Bir Tavrıla İzlediği Dar Patikalar ve Metafizik Tecrübeler Işığında Konuştuğu Hususî Yerler” olmak üzere dörtlü bir taksimle detaylandırmıştır. Fakat bu yolların, onun duruşu ve psikolojisi dolayısıyla mutlak bir sınırlama olmadığına da dikkat çekmiştir.

Bu girizgâhtan sonra *Tarhan'daki Allah Fikri ve İnancı* başlığına yer vermiştir. Yazar, bu başlıktaki fikir ve inanç kavramlarına değinerek böyle bir çizgi çekişinin nedenini; anlamlı her fikrin inanca dönüşmemesiyle ilişkilendirmektedir. Yazar, Tarhan'ın din algısında olduğu gibi böyle bir konuda da kafasının karışık, buhranlı ruh hali ya da metafizik problemlere sadece zihni olarak kafa yorduğu tespitini yapmıştır. Bu bağlamda onun, Yaraticıyı farklı veçhelerden ele aldığı yorumunu yapmış ve “Yaraticı ve Düzenleyici Bir Güç Olarak Allah, Panteist Algı Çemberinde Gelişen Allah Fikri, Vedüd-Rahîm-Halîm İsimleri Paralelinde Allah Fikri ve Pozitif İnanç Ekseninde Tanrı'nın İmkânı” alt başlıklarını koyarak, Tarhan'daki Allah fikri ve inancı konusunu, tespit ve örneklerle izah etmektedir. Buna göre yazar, onun fikrinde Allah başka başka isimlerde iken, inandığının yalnızca “Allah” olduğu sonucuna varmıştır. (*Allah... derim, gelir mecâlim/Allah... derim, biter zevâlim*)

Yazar, *Ruh* konusunu Tarhan'ın bu kavram hakkındaki tahayyülü ve algılayışına binaen *Maddi Dünyanın Acı Çeken İkizi* tespiti çerçevesinde okumuştur. Kavramlarının köken dairesini genişleterek giriş yapan yazar bundan sonra Hâmîd'in “ruhu” hangi kodlar içerisinde kabul ettiği konusuna yer vermiştir. Ayrıca yine bu kavram üzerinden onu anlamlandırmaya ve karakter tahlilini yapmaya devam etmiştir.

Sacayağının ikincisi olan *Ölüm* konusu Tarhan'dan mülhem olarak *Bir Kısaç ve Yokluk Tuzağı ve Sıfırlayıcı Olarak Ölüm* başlıkları altında değerlendirilmiştir. Buna göre yazar, onun bütün sıfatları soyutlanmış olarak mutlak bir şekilde bütün referanslarını ölümden alması dolayısıyla onu bir “yokluk şairi” olarak tanımlamıştır. Onun ölümü yorumlamasında ve bu sanrılı sürecinde Doğu yönünde kırılışlar yaptığını ifade etmiştir. Fakat her ne kadar ölüm gerçeğini kabullenme sürecinde sorunlar yaşamış

olduğunu veya kabullendiğini söylese de yine de *üçüncü bir yol* aramaktan geri durmadığı tespitini yapmış, şiirleri üzerinden yorumlarını geliştirmiş ve karanlığı aydınlatmaya çalışmıştır. (*Ya muradullâh nedir icâddan?/Halkedip insanları, hayvanları/Sonra mahvetmek ne sırdır anları*)

Yazar, Tarhan'ın *Ahret İnancıyla* ilgili düşüncelerini ise Tarhan'ın bu konuda kafasını karıştıran *Sonsuzluk Yorumu* izleği üzerinden gerçekleştirmiştir. Okumamıza göre Tarhan'ın kendi işine gelmeyen ya da içinden çıkamadığı konularda hep farklı eksenler aramasının ya da bulur *gibi* olmasının yazarın onu anlamlandırmada zor durumda bıraktığını ve bu yüzden de tekrarlara düşmeye mecbur bıraktığını söyleyebiliriz.

Batı Yönünde Kırılışlar konusunda yazar, Tarhan'ın kişiliğini yansıtan bir şekilde, bu kırılışın yaşadığı zamana ayak uydurma pratiği olduğu kadar, nihilist ve başıboş bir şiir evrenine doğru at koşturması olarak yorumlamıştır. Onun Batı'ya yaklaştığı yanlarını ve etkilenişlerini bu bağlamda ele almıştır. Kanaatimiz ve okumamıza göre, Tarhan'ın tanım yerindeyse "Doğulu bir Batılı" profili çizdiğini görmekteyiz. Yazar da görüşümüzü destekler şekilde onun Batı yönüne yürüyüşünün salt imansız ya da bilime tapar bir hava da değil, her konuda olduğu gibi *ikircikli* hatta *üçüncü* bir yolu gösteri *gibi* olduğuna atıflar yapmıştır. Tarhan'ın mısra, beyit, diyalog ve tiradlarının inşa ettiği Batı kırılışının hallerini Aydınlanma'nın temel karakteristik öğelerinden olan "Akıl ve Varoluş-Zaman" başlıkları altında ele almıştır.

Tarhan'ın *Akıl ve Varoluş* konusuna bakışı yazara göre, onun karanlık yönleriyle ortaya çıktığı bir alandır. Bu izahtan sonra akıl ve varoluş meselesine Batı merkezli olarak eğilen yazar, bu kavramlar hakkında özet bilgiler vererek konuyu Tarhan'a bağlamıştır. Yine onun satırlarından mülhem olarak *İdrake Çarpan Yıldırımlar* ve *Varoluşun Karanlık Yüzü* başlıklarıyla Tarhan'ın eserlerinde bu konunun tezahürlerini yansıtmaya çalışmış ve birtakım çıkarımlar yapmıştır. (*Ben akıldan isterim delâlet/Aklım bana gösterir delâlet*)

Zaman Kavramı başlığı altında yazar, Tarhan'ın odaklandığı şeyleri yüceltmek yahut yerin dibine sokmak gibi bir ruh halinden hareketle okumasını gerçekleştirmiştir. Buna göre yazar, onun zaman kavramını *tahavvül eden veya yok eden yönüyle* ele aldığı tespitini yapmış ve Tarhan'ın bu kanaatinden sonra bu kavramın bağlantılı olduğu öğeleri sıralamıştır.

Batı yönündeki kırılışların hemen aynı minvaldeki problem ya da konular etrafında gelgitler yaptığını görmekteyiz. Buna göre yazar, *Kader-Hürriyet İlişkisi* adında bir başlık açmayı uygun bulmuştur. Bu başlıkta genel hatlarıyla kader ve hürriyet kavramlarını derinlemesine tahlil etmiştir. Daha sonra Tarhan'dan referanslarla onun kader görüşüne temas etmiştir. Buna göre onun cebri kader algısını yansıtan *Boğaza Geçirilen İlmek Olarak Kader: Fatalite*; tesadüfi kader algısını yansıtan *Tesadüflerin Dünyası*; cüzi irade bağlamında ise *Hürriyetin Gölgesinde Bir Ölçü Olarak Kader* başlıkları olmak üzere üç farklı hat tespit ederek Tarhan'ın bu yönde takibe devam etmiş ve kırılışların boyutunu ortaya çıkarmıştır.

Eserin son başlığı zaman, kader, varoluş gibi kavramlarla da ilintili olan *Fenâ-Yokoluş* konusudur. Tam bir yön belirtmese de yazara göre Tarhan bu konuda yüzünü Batı'ya dönmüş bir kişidir. Yazar, konunun başında yanlış anlaşılmalara mahal vermemek adına buradaki *fenâ* kavramının tasavvuf ıstılahından farklı olduğunu, onda bu kavramın “yok olmak” ile eş anlamlı olduğu şeklinde sözlük anlamıyla kullandığını ifade etmiştir. Yazar, bu kavramın tarihsel serüvenine yer verdikten sonra Tarhan'ın fenâ'sının, ahiret şuurunu yitirmiş olduğunu fakat tam bir nihilizme gitmediğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda yok oluş kavramı altında Tarhan'ın fenâ yorumuyla paralel olarak “*Şüpheli Bir Düşüş* ve *Nahif Bir Nihilite*” alt başlıklarıyla konuyu örnekleriyle gözler önüne sermiştir. Yazar tahlilinde Tarhan'ın bu yolda tezatlarla dolu zikzaklar çizmeye devam ettiğini belirtmiştir. Yine de yazar ortaya koyduğu tezini kuvvetlendiren delilleri bulmaktan da geri kalmamıştır. (*Hiç neşesi kalmamış bu bağın/Serv ü çemen ü çenâr muğber*)

Eser, sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır. Sonucu geniş perspektifte ele alan yazar, baştan beri anlattıklarının, Devlet-i Âliyye'de teessüs eden siyasal, sosyal, manevi, psikolojik, ve ekonomik yeni ortam ve kodlar sebebiyle farklı algılanan zaman dilimi olduğunu tekrar hatırlatarak, değişen bu şeylerin *edebiyat* vadisine inmemesini ve onda da yeni düzenlemeler yapmamasının düşünülmez olduğundan hareketle bir nevi tezinin niçin böyle bir konuda olduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra ise tespit etmiş olduğu çıkarımlarla eserini sonuçlandırmıştır.

Değerlendirme

Edebiyatların kuruluş, gelişim, değişim ve dönüşüm süreçlerinin ayrıntılı bir şekilde araştırılıp incelemesi ve bu sayede tarihi süreçte geçirdiği tahavvülün yansımalarını siyasal, sosyal vb. bağlamlarda şahısları merkeze koyarak göstermeye dayalı çalışmalar alanımızdaki boşlukları doldurması ve yeni bakış açıları getirmesi bakımından önemlidir. Bu vesileyle değerlendirmeye tabi tuttuğumuz eser, genel olarak problemler etrafında böyle türden olguları değişik veçheleriyle göstermektedir. Eser, özellikle din merkezli paradigmanın değişmesi meselesine; etkileşimler, kavramlar ve kuramlar eşliğinde edebiyat penceresinden getirdiği açıklama, yorumlama ve anlamlandırma gayretiyle de dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada hem Devlet-i Âliyye dediğimiz yapının yönünü Batı tarafına kırma süreci hem de rol model olarak tayin edilen A. H. Tarhan üzerinden bu kırılışın boyutları irdelenmektedir. Ayrıca bu hassas ve bir o kadar çetrefilli konuda Tarhan'ın hedef tahtasına konulması, bu olgunun yansımalarının görülebilmesi adına -*üçüncü gri* yol araması dışında- ideal bir örnek teşkil etmektedir. Tarhan ile ilgili yapılmış pek çok çalışma olsa da, bu eser onu özelde değişen metafizik paradigma ve bunun tevhid merkezli edebiyata yansımalarını ele alması bakımından gözle görülür bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazarın konulara girmeden önce yaptığı tatminkar referanslar, ön bilgiler, tespitler ve yorumlar insicamlı bir şekilde yer almakta

iken, dikkat çekici kurgu sayesinde ana konunun kavranabilmesi adına okuyucuyu da hazır hale getirmektedir. Fakat bazı yerlerde ön bilgilerin çokluğu ana konuya bağlayıcılık bakımında sapmalara yol açmaktadır. Amaç okuyucuyu ısındırmak olsa da asıl konu bu yüzden bazen silik kalabilmektedir.

Çalışmanın konusu, işleniş şekli, orta yolu takip eden yapıcı yorumlar ve tenkitlerden sonra yazarın kendi iddialarındaki tutarlılık da göze çarpmaktadır. Eserin başarılı yanlarından bir diğeri, okuyucunun not almasına ya da tespitlerde bulunmasına, yeni bakış açıları ve ufuklara zemin hazırlamasıdır. Nitekim bilinçli bir okuyucu, eser boyunca okuyarak zihninde harmanladığı sonuçları eksik ya da fazla yanlarıyla bu çalışmanın sonuç kısmında görecektir. Bu da yazar ile okuyucu arasındaki bağlantının kurulduğuna işaret etmekte ve eserin anlaşılıp anlaşılmama endişesi karşısında yazarın haklı zaferini ortaya çıkarmaktadır.

İşlediği konuların özelliklerinden dolayı eserin kavramlara boğulması, değişik etki ya da tepki ilişkilerinin takip edilmesi ya da akademik dil ve üslubun öne çıkarılması gibi zorunlulukları dolayısıyla yazılan tezler bazen okuyucuda bıkkınlık ve sıkılma hissi uyandırabilmektedir. Faka bu çalışma, konuya ilgi duyanların keyif alarak okuyacakları özelliğindedir.

Yazar, Tarhan'ı anlamlandırma yolunda süreği bir takiptedir. Bu yolda tutarlı bir ipucu bulduğunda sonuna kadar giden bir duruş sergilemiştir. Bunun yanı sıra bir iz, işaret bulmak, bulduğunda da bu izi daha görünür hale getirmek için gerekirse uzun uzadıya girizgâhlar yapmıştır. Bu yolda Tarhan'la içselleşmiş, onu kendine bir mecra ve macera seçmiştir. Kanaatimize göre bunun altında yatan temel saik; ortaya koyduğu tezi en iyi şekilde savunabilmenin gerekliliklerini yerine getirme bilinci ve ileri-geri atıflarla önce kendisini daha sonra okuyucu tatmin gayretidir.

Her şeye rağmen biz eseri, konuların -derinlemesine tahlillerinin yapılarak- köklerine kadar inen bir yapıda, olay ve olguları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, siyasi-sosyal hayat ya da psikolojik/ruhi

haller gibi parametrelerle ele alan sistemli/bütünlüğün bozulmadığı bir çalışma olarak görmekteyiz.

Sonuç olarak bu çalışma; Türk edebiyat tarihi sürecinin, dönemler içerisinde rotasını hangi konularda ne yöne, nasıl ve ne kadar kırdığı, yeni akımların entelektüel boyutta algılanışı ve edebiyata yansımaları, bu akım ve paradigmalara kimlerin öncülük ettiği gibi konuları tamamlayıcı bir şekilde aydınlığa kavuşturması ve bilhassa kaynağı ve çıkış yatağı din olan bir edebiyat ırmağının bu kaynak ve yatağını değiştirmesine amil olan etkenleri somutlaştırması bakımından sahasında dikkate alınması gereken bir eserdir.

Oğuz YILMAZ

Arş. Gör., Süleyman Demirel Ü. İlahiyat F., Türk İslam Edebiyatı
oguzyilmaz@sdu.edu.tr